

موضوع: نقش زنان در مدیریت بحران های خانوادگی از دیدگاه اسلام

گردآورنده: آیدا خشتابه

حوزه علمیه: امام حسین علیه السلام

چکیده

خانواده یکی از اساسی ترین نیازهای بشر محسوب میشود که رکن مهم آن، نقش زن در خانواده است. ما در این مقاله به نقش زنان در موقعیت های بحرانی خانوادگی از دید اسلام می پردازیم. زنان در خانواده، نقش اساسی و پررنگی دارند که باعث آرامش در خانواده می شود و همچنین در بروز مواقع بحرانی، زن خانواده می تواند افراد خانواده را کنترل، اعصاب و فکر اعضا خانواده را ساماندهی و آنها را به آرامش دعوت، و برای حل مشکل راهی مؤثر پیدا کرد. در این مقاله به نقش زنانی که چگونه خانواده را ساماندهی می کنند، و به نقش آنان در مدیریت بحران خانواده پرداخته است. این پژوهش به روش توصیفی- تحلیلی و جمع آوری آن به صورت کتابخانه ای انجام شده است.

کلید واژه: بحران، زنان، مدیریت بحران، مدیریت خانوادگی، نقش زن

از آنجایی که خانواده نهاد مهمی در زندگی انسان‌ها به شمار می‌رود، برای یک خانواده موفق، باید هریک از اعضای خانواده نقش خود را به خوبی ایفا کنند. در میان اعضای خانواده، زن که از مهمترین رکن‌های یک زندگی خوب و موفق، به شمار میرود، باید از جایگاه خود در خانواده خود، آگاهی لازم را داشته باشد تا بتواند به خوبی نقش خود را در تمامی موقعیت و مراحل زندگی، ایفا کند.

مطالعات متعددی به نقش زنان در مدیریت بحران پرداخته‌اند. برای مثال، پژوهشی با عنوان: نقش زنان در مدیریت بحران (۱۳۹۳) بر توانی‌های زنان در بازگرداندن خانواده به وضعیت عادی تاکید دارد. همچنین تحقیق دیگری با عنوان (نقش مدیریت معنوی زنان در مواجهه با بحران‌های خانوادگی) منتشر شده در پایگاه علمی جهاد دانشگاهی، به راهکارهای معنوی، مانند: قناعت، محبت و رزای و عفو به عنوان ابزارهای مدیریت بحران اشاره می‌کند.

آرامشی که یک زن، به اعضای خانواده در هنگام بروز مشکلات و موقعیت‌های بحرانی می‌دهد، با هیچ چیز قابل وصف نیست. یکی از ضرورت‌ها در نهاد خانواده، نحوه مدیریتی است که یک زن آن را رهبری می‌کند، زیرا اگر در مواقع بحرانی، مدیریتی نباشد، هرج و مرج در خانواده به وجود می‌آید. در این مواقع است که زن خانواده می‌تواند با به کارگیری شیوه‌های مدیریت اسلامی آن را سامان دهد که ما در این مقاله به آن اشاره خواهیم کرد.

مفهوم شناسی

مدیریت: مدیریت که معادل انگلیسی آن (Management)

است به معنای لیاقت اداره جایی یا مراسمی را به خوب داشتن است. مثل مدیریت اداره.

(دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۶۵۰) مدیریت فرایند انجام فعالیت‌ها با کارایی کامل توسط افراد است که در این فرایند، وظایف یا فعالیت‌های اولیه برنامه ریزی، سازماندهی، رهبری و کنترل می‌گردند. درواقع مدیریت؛ هنر، فن و یا روش اداره کردن، کنترل کردن و هدایت کردن است. (تقی پور، ۱۳۹۰، ص ۴)

بحران: بحران به زمان خطر یا نگرانی اطلاق می‌گردد و وضعیتی است که در آن شرایط؛ نامطمئن، سخت و دردآور می‌شود. (زعفرانچی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۱۴۷) پس بحران وضعیتی است که در آن مشکلات ناگهانی و پیش بینی ناپذیر پدید می‌آیند و ضوابط و هنجارها و قانون های مرسوم علاج واقعه نمی‌کند و باید تدابیر ویژه ای اتخاذ کرد. (میر عظیمی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۵)

مدیریت بحران: فرایندی است برای پیشگیری از بحران و یا به حداقل رساندن اثرات آن به هنگام وقوع. برای انجام این فرایند باید بدترین وضعیت ها برنامه ریزی و سپس روش‌هایی را برای اداره و حل آن جستجو کرد. در مدیریت بحران با مشاهده و تجزیه و تحلیل بحران به صورت یکپارچه، هماهنگ و با استفاده از ابزار های موجود تلاش می‌شود تا از وقوع آسیب ها پیشگیری نمود و در صورت بروز، در جهت کاهش آثار و تبعات ناگوار ایجاد شده، امکانات مورد نیاز و پیش بینی شده را به کار گرفت و به منظور امداد رسانی و بهبود اوضاع تا سطح وضعیت عادی کوشش نمود. (صبوری، ۱۳۹۶، ص ۱۳)

بحران خانوادگی: آن را موقعیتی غیرقابل تصور و غیرقابل پیش‌بینی که در زندگی خانواده اتفاق می‌افتد، دانسته اند.

مانند تشخیص یک بیماری لا علاج برای یکی از اعضای خانواده، تصادف، مرگ و مانند آن. این گونه موقعیت هارا موقعیت های بحرانی و خانواده دچار آن را، خانواده دارای بحران نامیده اند. (مجموعه نویسندگان، ۱۳۹۶، ص ۲)

تشکیل خانواده در نگاه اسلام

تشکیل خانواده در نگاه اسلام از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است. خانواده هر چند از نظر جمعیت، یک جامعه بسیار کوچک دانسته می‌شود اما اسلام به منظور سالم سازی جوامع بزرگ تر انسانی اهتمام ویژه ای به سلامت نهاد خانواده دارد. خانواده مهم ترین جایی است که در آن باورها و اعتقادات دینی، ارزش های اخلاقی و هنجارهای اجتماعی از نسلی به نسلی منتقل می‌شود. از طریق خانواده است که نسل بعدی با دنیای بیرونی آشنا می‌شوند، چگونگی معاشرت و روابط اجتماعی با دیگران را می‌آموزند و راه و رسم زندگی، اخلاق و آداب و رسوم اجتماعی را فرا می‌گیرند. از این رو، اسلام برای حفظ قداست و ارزش خانواده اهمیت ویژه ای قائل است. به همین دلیل، پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و

سَلَّمَ) می فرمایند: مَا بُنِيَ فِي الْإِسْلَامِ بِنَاءً أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَعَزُّ مِنَ التَّزْوِيجِ. هیچ بنایی در اسلام ساخته نشده است که نزد خداوند متعال محبوب تر و گرامی تر از ازدواج باشد. (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۱۰۰، ص ۲۲۲)

اسلام و احیای شخصیت زن

زن در اسلام چنان است که یک سوره قرآن (النساء) نامیده شده و در ۱۰ سوره دیگر از قرآن مسائل مربوط به حقوق و منزلت زنان آمده است. از جمله خدای سبحان فرمود:

لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۚ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ۚ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذَّكَوْرَ. مالکیت آسمان ها و زمین از آن خداست و هرچه را بخواهید می آفریند و به هر کس اراده کند دختر و به هر کس بخواهد پسر می بخشد. (سوره شوری، ایه ۴۹) در این آیه خداوند اناث (دختران) را بر ذکور (مردان) مقدم داشته تا هم بیانگر اهمیت زن باشد و اسلام به احیای شخصیت زن می دهد و هم بگوید انتخاب دختر و پسر به دست شما نیست. تعبیر به يَهَبُ (می بخشد) دلیل روشنی است که هم دختران و هم پسران دو هدیه الهی هستند و تفاوت بین این دو صحیح نیست. اسلام، اولین مکتبی است که زن را در امور اجتماعی شریک ساخت و از زن هم (بیعت) گرفت. اسلام به او اعلام کرد که تو یکی از خشت های بنای اسلام هستی و باید سهم خود را در استواری این بنیان ایفا کنی. (جمعی از خواهران طلبه حوزه های علمیه، ۱۳۷۹، ص ۲۵ و ۲۶)

اهمیت زن در خانواده

اهمیت زن در خانواده و نقش محوری وی در تربیت نسل، و سامان بخشی به فکر و اعصاب افراد خانواده و از آن جمله مرد، و...، بر کسی پوشیده نیست. در واقع زن در خانواده، علاوه بر بسیاری از نقش ها، دو نقش محوری دارد. ۱- زن در خانه، مجدد شخصیت و کارایی مرد است. ۲- رسالت مادری، که از مهم ترین نقش های زن در خانواده است. از این رو اسلام با تاکید فراوان بر نقش زن، تلاش می کند با پیوند فرزندان با محور خانواده، نظام خانواده را استوار گرداند تا مبدا جنجال تبلیغاتی تساوی زن و مرد، به کاهش نقش زن در خانواده بیانجامد.

پایگاه اطلاع رسانی حوزه های علمیه (hawzah.net)

زنان از نگاه اسلام جایگاه مهم و غیر قابل اغماضی در پرورش و رساندن انسان به کمال دارند. در حقیقت یکی از وظایف زنان که شاید به نحوی تضمین کننده سعادت فردی آنان نیز هست تربیت و تعلیم و پرورش انسان است. زن در جامعه اسلامی، به عنوان محور و کانون اصلی تشکیل خانواده شناخته

می‌شود. در واقع مهمترین نهاد اجتماعی که محلی برای پرورش نسل بشر است توسط زنان شکل می‌گیرد. پایگاه پژوهشی (pajoohe.ir)

به تعبیر مقام معظم رهبری «اسلام در باب خانواده و جایگاه زن در خانواده، نظر خیلی روشنی دارد. «المرأة سيدة بيتها»؛ بزرگ خانه، زن خانه است؛ این جمله از پیغمبر اکرم (ص) است. جایگاه زن در خانواده، همانی است که در گفتارهای گوناگون ائمه (علیهم السّلام) آمده: «المرأة ریحانة و لیست بقهرمانة». در تعبیرات عربی، قهرمان یعنی کارگزار، پادو، یک خدمتگزار محترم. می‌فرماید: در داخل خانه، زن قهرمانه نیست؛ ریحانه است، گل خانه است. خطاب به مردان می‌فرماید: بهترین شما کسانی هستند که بهترین رفتارها را با همسرانشان دارند. اینها نظرات اسلام است و از این قبیل الی ماشاءالله وجود دارد. ولی در عین حال تحقق خواسته اسلام در خانواده، یک امری است که با این بیانات تمام نمی‌شود، حل نمی‌شود؛ احتیاج به پشتوانه قانونی، پشتوانه اجرایی و ضمانت اجرایی دارد؛ و این کار باید انجام بگیرد. این کار در طول سالهای متمادی گذشته انجام نگرفته است. خانواده‌هایی که متدین بودند، مردانی که از اخلاق خوب برخوردار بودند و پایبندی‌های شرعی داشتند، ملاحظاتی کردند؛ اما در مواردی که این خصوصیات نبوده، این ملاحظات نشده؛ به زن در داخل خانواده ظلم شده.»

در حقیقت در نگاه اسلام مردان چه از نظر شرعی و چه از نظر قانونی و چه از نظر عاطفی مقید به تکریم جایگاه زنان در خانواده هستند و این حمایت اسلام از زنان در مسائل فقهی و حقوقی به وضوح قابل رویت است. از سوی دیگر اسلام هیچ مانعی برای حضور زنان در جامعه ندارد و زن را در چارچوب‌های خانه محصور نمی‌داند. حضور موثر و چشمگیر زنان بزرگ اسلام همچون حضرت فاطمه سلام الله علیها در حل موضوعات و مسائل اجتماعی و حرکت عظیم و تاریخی دختر ایشان حضرت زینب (س) در انتقال حماسه عظیم عاشورا نشان از آن دارد که دین مبین اسلام هیچ گونه منافاتی برای حضور فعال زن در جامعه ندارد. اما باید دانست که کارویژه نقش زن در اجتماع حضور در خانه و ایجاد کانونی محبت آمیز برای تربیت فرزندان و حتی شوهران است. یعنی اگر زنان با کار در بیرون نمی‌توانند به وظایف اصلی شان در خانه که همانا تربیت فرزندان و برآورده سازی نیازهای مشروع مرد است برسند در حقیقت این کار نمی‌تواند کاری ارزشمند تلقی شود. البته در این اثنا باید نگاهی آسیب شناسانه نیز به فرهنگ غلط رایج در جامعه در خصوص زنان خانه دار داشته باشیم که بی شک یکی از دلایل رواج این نگرش غلط اوج گرفتن الگوهای غربی زن است. مع الاسف باید گفت که در جامعه فعلی ما نگاه مطلوبی نسبت به زنان خانه دار موجود نیست و زنانی که در خانه می‌مانند به عنوان زنان سنتی شناخته می‌شوند! این در حالی است که هم در دین اسلام و هم درآموزه‌های ائمه

داد. این فرزند، نخستین شهید راه ولایت بود که پس از رحلت پیامبر برای حفظ حراست رسالت وی از خطرناک ترین کژی و انحراف که در تاریخ انجام می‌گرفت، تقدیم خدا شد. حضرت زهرا (ع) در دشوارترین لحظات زندگی با پدر ارجمند و همسر خود همدوش و همراه بود. وی با تلاش و مبارزات و بیان های خود و تربیت اهل بیت رسالت که رسول اکرم (ص) آنان را برای یاری دین خدا پس از خود ذخیره ساخته بود، آیین اسلام را یاری کرد. او پس از جهادی پربار و مبارزه ای مرارت بار، به عنوان نخستین فرد از پنج تن اهل بیت نبوت و رسالت پس از نبی بزرگوار اسلام به آن حضرت پیوست. وی در صحنه کارزار با مشرکان و برای پایان دادن به نقشه ها و توطئه های منافقان حضور می یافت و در برابر منحرفان، پایداری و استقامت نشان می داد و در عرصه آگاهی دادن به زنان مسلمان تلاش می کرد. زهرا ی مرضیه به راستی سمبل شهامت و فداکاری و شکیبایی و شهادت و گذشت و ایثار بود. او با این ویژگی ها در کوتاه ترین زمان ممکن سرآمد بانوان اولین و آخرین گشت سلام بی پایان خدا بر او باد، آن روز که دیده به جهان گشود و آن روز که شهد شهادت نوشید و آن روز که برانگیخته خواهد شد و نشان های افتخار و عظمت و سربلندی را در دست و جامه های عزت و شرافت را بر تن دارد. (حکیم، همان، ص ۱۳)

خصوصیات حضرت فاطمه (ع)

در این قسمت به مهمترین خصوصیات حضرت فاطمه (ع)

می پردازیم تا راه فاطمی زیستن و فاطمی مردن را در خود نهادینه کنیم:

۱- الگو و اسوه بودن: یکی از ویژگی هایی است که

(فاطمه) را (فاطمه) نمود، زیرا امام حسن عسکری (ع) در توصیف حضرت فاطمه (ع) و اینکه وی حجت و الگویی برای امامان معصوم (ع) و آنان الگویی برای مردم خواهند بود فرمودند: نَحْنُ حَجَّةُ اللَّهِ عَلَى الْخَلْقِ وَ فَاطِمَةُ حَجَّةُ عَلَيْنَا.

ما امامان حجت خداوند بر مردم هستیم و فاطمه حجت خداوند بر ماست. (قادری، ۱۳۹۶، ص ۲۶۷)

۲- همسر شایسته: یکی از ویژگی های مهم حضرت زهرا (ع) که وی را فاطمه نمود انتخاب همسر شایسته است. زیرا وی به دلیل شایستگی های فردی خود، و همچنین به دلیل اینکه فرزند شخصیتی جهانی چون پیامبر (ص) بود، خواستگاران فراوانی داشت و بسیار بودند که می خواستند افتخار وصلت با چنین خانواده بلند مرتبه ای را پیدا کنند ولی آنچه که فاطمه را فاطمه نمود و در امر ازدواج نیز اسوه و الگوی همه

زنان و مردان تاریخ گردانید، انتخاب شایسته ترین همسر بود و هیچ چیز جز شایستگی معنوی و اخلاقی و اصالت خانوادگی در انتخاب وی دخالت نداشته است. (قادری، همان، ص ۲۷۰)

۳- تلاش پیشگی و همسر داری: از ویژگی دیگری که فاطمه را فاطمه نمود، تلاش پیشگی و همسر داری بوده است. به این معنا هر چند وی دختر یگانه شخصیت جهان بود و خود نیز دارای شخصیتی استثنایی بود، ولی بلندمرتبه گی بودن موجب نشد تا همسر داری و کار در خانه و یاری رساندن به همسر و فرزندان را خلاف شان و منزلت خود و خلاف حقوق اولیه زن خانه بداند، بلکه تلاش پیشگی و همسر داری را رسالت، وظیفه اخلاقی و انسانی زن می دانست، از همین رو گزارش داخلی خانه فاطمه گواه بر این ادعا است که آن حضرت با پا گذاشتن خانه همسر به سرعت موقعیت علی (ع) را دریافت و با کیاست، ظرافت، دقت و درایت هنرمندانه خویش منزل امام علی (ع) را به نمونه ترین کانون گرم و باصفای خانواده تبدیل نمود؛ زیرا: امام صادق (ع) فرمودند: «جدم امیرالمؤمنین در انجام کارهای خانه هیزم جمع می کرد آب می کشید و خانه را جارو می کرد و مادرم زهرا (ع) نیز جوها را آرد می کرد سپس خمیر می نمود و انگاه نان می پخت: كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ يَحْتَطِبُ وَيَسْتَقِي وَيَكْنِسُ وَ كَانَتْ فَاطِمَةُ تَطْحَنُ وَ تَعْجُنُ وَ تَخْبِزُ» (قادری، همان، ص ۲۷۶)

۴- شیوه تربیتی: از ویژگی هایی که توانست فاطمه را فاطمه کند و او را الگوی همه مادران و پدران قرار دهد،

شیوه تربیتی است، تربیت کودک شیوه خاصی دارد و اگر والدین با آن آشنا نباشند و یا اگر به درستی آنها را به کار نگیرند، نمی توانند فرزند صالحی تربیت کنند، حضرت فاطمه از این جهت الگوی ویژه ای زنان و مردان تاریخ قرار گرفت که در تربیت کودکان شیوه تربیتی ویژه داشتند که توانستند فرزندان را تربیت کنند که هریک الگو و اسوه تاریخ شدند. (قاری، همان، ص ۲۷۹)

نتیجه گیری

زنان به دلیل نقش مهمی که در نهاد خانواده به عهده دارند، باید از نقش خود به خوبی اطلاع داشته باشند زیرا یک زن، الگویی برای فرزندان و همچنین شریکی برای همسران خود هستند. یک زن در مواقع بحرانی باید بداند که چگونه آن موقعیت را، کنترل و ساماندهی کند که منجر به فروپاشی خانواده نشود. وی می‌تواند با بهره‌گیری از شیوه‌های مدیریت اسلامی و الگو گرفتن از بزرگانی چون حضرت زهرا (ع) و حضرت زینب (ع) در موقعیت‌های بحرانی، سودمندترین نقش مدیریت را ایفا کند. زن با صبر و حوصله، به شوهر و فرزندان خود در مواجهه با مشکلات زندگی دلگرمی و آرامش می‌بخشد و فشارهای روانی را کاهش می‌دهد.

زنان با مدیریت منابع خانواده و تأمین معیشت در شرایط بحران، به اقتصاد مقاومتی خانواده کمک می‌کنند.

نقش تربیتی زنان در انتقال ارزش‌ها و ایجاد روحیه مقاومتی در فرزندان، به حفظ انسجام نسلی و تقویت تاب‌آوری خانواده منجر می‌شود.

زن به عنوان حافظ مصالح خانواده، در عرصه‌های روانی، اجتماعی و اقتصادی، به مقابله با بحران‌ها می‌پردازد و با همکاری همسر، مدیریت مشترک خانواده را بر عهده دارد. اسلام منزلت بالایی برای نقش زن در خانواده قائل است و او را "سیده بیتها" (بانوی خانه) می‌داند که گل و عطر خانه است و نقش حمایتی و تسکینی در خانواده دارد.

مرد در اسلام مسئولیت مدیریت خانواده دارد ولی مدیریت زنان در وظایف مانند خانه‌داری، تربیت فرزند و حمایت روانی بسیار مؤثر و مکمل است.

حضور زنان فعال در جامعه اسلامی به شرطی که از وظایف خانواده که محور آن تربیت فرزندان و حمایت از همسر است غافل نشوند، مورد تأیید اسلام است.

به طور کلی می‌توان گفت که از دیدگاه اسلام، زنان نقش‌های مدیریتی متنوعی در بحران‌های خانوادگی ایفا می‌کنند که شامل حمایت عاطفی، مدیریت منابع، تربیت مقاومتی و حفظ انسجام خانواده است و این نقش‌ها در کنار مسئولیت‌های مردان خانواده، تضمین‌کننده پایداری و سلامت خانواده به شمار می‌روند.

*قرآن کریم

- ۱- ابن شعبه، حسن بن علی، تحف العقول، محمدصادق حسن زاده، ج ۱، چاپ ۵، قم: موسسه فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۳
- ۲- امین، حسن، اعیان الشیعه، ج ۷، چاپ ۱، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۳۴۱
- ۳- النقدي، جعفر، زینب الكبرى بنت الامام، چاپ ۱، قم: مکتبه الحیدریه، ۱۳۷۸
- ۴- اصفهانی، فیض الاسلام، خاتون دوسرا، تهران: مرکز نشر آثار فیض الاسلام، ۱۳۶۶
- ۵- ابن طلوس، علی بن موسی، غم نامه کربلا، محمد محمدی اشتهاردی، چاپ ۲، تهران: مطهر، ۱۳۸۷
- ۶- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، عبدالعلی نوراحراری، ج ۳، چاپ ۱، مصر: مکتبه البشری، ۱۳۸۷
- ۷- پایگاه راسخون
- ۸- پایگاه اطلاع رسانی حوزه علمیه
- ۹- پایگاه پژوهشی
- ۱۰- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، علی اکبر مظاهری، چاپ ۱، تهران: پارسایان، ۱۳۸۸
- ۱۱- تقی پور، محسن، مدیریت بحران در قرآن کریم با رویکرد بحران های روحی و معنوی، ایرانداک، ۱۳۹۰
- ۱۲- تافلر، الوین شوک آینده، حشمت آله کامرانی، چاپ ۲، تهران: سیمرخ، ۱۳۷۴
- ۱۳- تافلر، الوین، موج سوم، شهیندخت خوارزمی، چاپ ۷، تهران: فاخته، ۱۳۷۴
- ۱۴- جزایری، سیدنورالدین، الخصائص الزینبیه، ناصر باقری، چاپ ۱، قم: المکتبه الحیدریه، ۱۳۸۳
- ۱۵- حرالعالمی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۲۰، چاپ ۷، قم: مؤسسه آل البيت عليهم الاسلام لاحیاء التراث، ۱۳۸۰
- ۱۶- حکیم، سیدمنذر، درسنامه زندگانی و سیره حضرت زهرا، چاپ ۱، قم: هاجر، ۱۳۹۱

- ۱۷-دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ج ۲، چاپ ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵
- ۱۸-زعفرانچی، مسعود، فرهنگ فارسی به فارسی دانش، چاپ ۱، تهران: انتشارات صفار، ۱۳۷۰
- ۱۹-صبوری، منیره، بحران و مدیریت بحران، بی جا، بی نا، ۱۳۹۶
- ۲۰-قادری، سیدمحمدتقی، من فاطمه هستم، چاپ ۶، قم: نصایح، ۱۳۹۶
- ۲۱-طبرسی، ابومنصور احمد بن علی بن ابی طالب، الاحتجاج، بهزاد جعفری، ج ۲، چاپ ۶، قم: اسوه، ۱۳۸۳
- ۲۲-طاوس، سید رضی الدین، اللهوف علی قتلی الطفوف، محمدرضا مجیری، چاپ ۱، تهران: آثار نور، ۱۳۹۶
- ۲۳-کارل، الکسیس، انسان موجود ناشناخته، پرویز دبیری، تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۴۳
- ۲۴-کلینی رازی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، حسین استاد ولی، ج ۵، چاپ ۲، تهران: دارالکتب، ۱۳۹۱
- ۲۵-کحاله، عمر رضا، اعلام النساء فی عالمی العرب و الاسلام، ج ۲، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۳۸۷
- ۲۶-میر عظیمی، حمید رضا؛ سیدقریشی، ماریه؛ احمدپور، علی، تعملي بر نقش معنویت در حل بحران محیط زیست از دیدگاه سیدحسین نصر و ارزیابی آن، مجله فلسفه دین، شماره ۳، ۱۳۹۸
- ۲۷-مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۱۰۰، چاپ ۵، تهران: کتابچی، ۱۳۸۶
- ۲۸-محمد بن ری شهری، محمد، میزان الحکمه، حمیدرضا شیخی، ج ۴، چاپ ۷، قم: مؤسسه دارالحدیث، ۱۳۸۶
- ۲۹-محلاتی، ذبیح الله، ریاحین الشریعه، ج ۳، چاپ ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۴۹
- ۳۰-مقرم، عبدالرزاق، چهره خونین حسین، عزیزالله عطاردی، چاپ ۲، تهران: انتشارات جهان، ۱۳۶۶
- ۳۱-مجموعه نویسندگان، بحران در خانواده و روش های مقابله با آن، پایگاه اطلاع رسانی حوزه، ۱۳۹۶
- ۳۲-مقام معظم رهبری، انسان ۲۵۰ ساله، ج ۱، تهران: مؤسسه جهادی، ۱۴۰۰